

*Soós Edit egyetemi docens,
Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Politológiai Tanszék*

Regionalizmus Európában

Az 1990-es évek fejlődési folyamataiban az „államok Európája” koncepciójával szemben előtérbe kerültek az európai integrációt megerősítő és a szubnacionális szint szerepét növelő tényezők. Az európai integráció folyamatos bővítésével és a gazdasági globalizációval párhuzamosan mélyülő európai egységfolyamatot a politikai reformok állandó dinamikája jellemezte. Az Uniót alkotó államok politikai értékei között a pluralista demokrácia értékrendszerében az EU legtöbb országában az 1970-es évektől felerősödik a decentralizáció. A decentralizáció egyrészt a döntések lakossághoz közelebb vitelét, ugyanakkor a nagyobb részvétel lehetőségét is jelenti a közösségek számára, a részvételi demokrácia megvalósulásának az előfeltétele.

Az Unió bővülése során tagállamainak hatalmi szerkezetében a 70-es évektől a régiók jogi státusának folyamatos erősödése megy végbe. A 90-es években bekövetkezett paradigmaváltás, az „új regionalizmus” megjelenése a demokratikus gyakorlat új modelljének kialakulásához vezetett el, a többszintű kormányzáshoz. A szubnacionális szintek megerősödésével, a többszintű kormányzás megjelenésével a regionális „önkormányzás” új típusú intézményrendszer keretében valósul meg a partnerségi viszonyok kialakítása és a partnerek döntéshozatalba való bekapcsolása révén.¹ Az új paradigma igényli a helyi részvételt és ellenőrzést, a köz- és magánszektor partnerségét.

¹ Ágh Attila: A régiók jövője Magyarországon és Magyarország jövője az EU-ban. In: Ágh Attila-Kaiser Tamás-Kis-Varga Judit. (szerk.): Régiók Magyarországa I. A regionális intézményrendszer körvonalai. Stratégiai Kutatások-Magyarország 2015. Abaprint Kiadó, Budapest, 2007. 16. o.

1. Többszintű kormányzás

A hagyományos kormányzással szemben, amely a közhatalom ismérveivel írható le, a többszintű kormányzás új típusú kormányzást fejez ki. A többszintű kormányzás részeként végbemegy a szubnacionális szereplők térnyerése és bevonása mind a tagállami, mind az európai döntéshozatalba. Az államok központi kormányai már nem ellenőrizhetik teljességgel a szubnacionális szintű együttműködéseiket, azok működési alapelve a többszintű kormányzás értelmében a vertikális és horizontális partnerségre épülő autonómia.

Az Európai Bizottság 2001. évi „jó kormányzásról” szóló Fehér Könyvében² átalakította saját kormányzási koncepcióját. A Fehér Könyv két nagy stratégiai célkitűzést határoz meg: az európai folyamatban való részvétel elősegítése és a közösségi cselekvés hatékonyságának fokozása. Az „európai kormányzás” fogalma mindazon szabályokra, eljárásokra és magatartásra vonatkozik, amelyek befolyásolják az európai szintű hatalomgyakorlást. A „jó kormányzás” alapelvei a nyitottság, a részvétel, felelősség, hatékonyság és az összhang.

Az Európai Parlament 2008-as jelentése alapján az európai politikák, és különösen a kohéziós politika elindították a kormányzás átalakításának folyamatát: egy gyakran centralizált, mégis a (földrajzi vagy akár ágazati) megosztottsággal jellemezhető rendszertől a kormányzás egy olyan rendszer felé halad, amely több szinten is egyre inkább integrált. Tiszteletben tartva az egyes tagállamok intézményi kereteit, a hatáskörök megosztását és a szubszidiaritás elvét, az európai intézmények ösztönözhetik a jobbítási folyamatot a kormányzás minden szintjén, legyen az közösségi, nemzeti, regionális vagy helyi. A kormányzás új módszerei nem helyettesítik a hatáskörökkel és költségvetéssel rendelkező (európai, nemzeti, regionális és helyi) közintézményeket, hanem lehetőséget biztosítanak nekik arra, hogy saját politikáikat az ugyanazon kérdéskörben érdekelt valamennyi (köz- és magán) szereplővel koherenciában valósíthassák meg.³

A Régiók Bizottsága értelmezésében a „jó európai kormányzás” a többszintű kormányzás feltételeinek megteremtését jelenti. A többszintű kormányzást az Unió, a tagállamok, valamint a regionális és helyi önkormányzatok partnerségen alapuló összehangolt cselekvésként fogja fel, amelynek célja az Európai Unió politikáinak kidolgozása és végrehajtása. Ez a különböző érintett hatalmi szintek megosztott felelősségét vonja maga

² COM (2001) 0428 final. European governance – A white paper. *OJ C 287, 12.10.2001. p. 1–29.*

³ Az Európai Parlament jelentése a nemzeti és regionális szintű kormányzásról és partnerségről, valamint a regionális politika terén projektek megalapozásáról. Regionális Fejlesztési Bizottság. Előadó: Jean-Marie Beaupuy, A6-0356/2008, 17.9.2008.

után, valamint a demokratikus legitimitás valamennyi forrására és a különböző bevont szereplők reprezentativitására támaszkodik. A Régiók Bizottsága értelmezésében a többszintű kormányzás horizontális és vertikális dimenzióval rendelkező dinamikus folyamat, amely vertikálisan, „a területi önkormányzatok, illetve a nemzeti kormány és az Európai Unió” között kapcsolatra épül, horizontálisan, „a területi önkormányzatok, illetve a civil társadalom” partnerségére, a közöttük kialakuló társadalmi párbeszédre.⁴

2. Szubszidiaritás, participáció és szolidaritás

A többszintű Európai Unió működését a vertikális hatalomelosztásban a szubszidiaritás elve, a horizontális hatalomelosztásban viszont egyre inkább a partnerség (önkormányzatok, gazdasági és szociális partnerek, civil társadalom) és a szolidaritás elve irányítja. Az EU a regionális és helyi szinteknek az Unió döntéshozatali folyamatába történő bevonásával, a szubszidiaritás elvének elismerésével közelebb került a többszintű Európa megvalósításához, amelyben döntő szerepet kapnak a regionális és helyi önkormányzatok.

A szubszidiaritás elve értelmében a döntéseket a polgárokhoz legközelebb eső szinten kell meghozni. Ez biztosítja a döntések demokratikus legitimitációját. A helyi önkormányzatok döntéshozatali folyamatának inputja (bemenete) és outputja (kimenete)⁵ meghatározásában jelentős erővel bír a helyi önkormányzat környezete, a gazdaságilag, társadalmilag tagolt helyi közösség. A helyi csoportok és állampolgárok hatóságokkal és döntéshozatali centrumokkal fennálló kapcsolatában nemcsak tartalmi, hanem érdek- és hatalmi konfliktus is feszül. A participáció elve értelmében a helyi önkormányzatok aktív kapcsolatban állnak a település gazdasági és társadalmi csoportjaival, a társadalom tagjaival.

Az ún. governance típusú kormányzás⁶ a hatékonyság és a legitimitás hiányára nyújt választ, miközben kiszélesíti a formális eljárásokat, megteremti az informális megegyezések,

⁴ A Régiók Bizottsága saját kezdeményezésű véleménye. Tárgy: A Régiók Bizottságának többszintű kormányzásról szóló Fehér Könyve. CONST-IV-020. 80. plenáris ülés. CdR 89/2009 final, 2009. június 17–18.

⁵ A „governance” típusú kormányzás a kapcsolatokra, a kapcsolatok hálózatára, illetve a döntéshozáshoz képest a végrehajtásra, a normatív legitimitáció helyett a kimenetre, az eredményre figyel. Erről lásd bővebben: Pálné Kovács Ilona: A területi érdekérvényesítés átalakuló mechanizmusai. In: A regionális tudomány két évtizede Magyarországon. (szerk.: Lengyel Imre-Rechnitzer János) Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009. 157. o.

⁶ A kormányzás egy jelenség, amely révén a döntéseket politikai hálózatokban és közösségekben hozzák meg, s amelyekben nem választott résztvevők is vannak. Ezen politikai hálózatokon és közösségeken kívül a nyomásgyakorló csoportok gyakran megkísérlik a döntések befolyásolását. A döntéshozatalnak ezen formája radikális hatással van a demokratikus gyakorlatra. In: Pálné Kovács Ilona: Helyi kormányzás Magyarországon. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2008. 16. o.

politikai alkuk sajátos rendszerét. A közhatalmi szervezetek mellett megnövekszik az érdekegyeztetés szerepe.

A demokratikus kormányzás új formája a részvétel lehetőségét jelenti a polgárok számára. A helyi közéletben való részvételt ösztönzi a Helyi Önkormányzatok Európai Chartájának Kiegészítő Jegyzőkönyve, amelyet 2009. november 16-án fogadtak el.⁷ A charta a helyi közügyekben való részvétel jogát a helyi önkormányzatok feladat- és hatáskörei gyakorlásának meghatározására és befolyásolására való jogként deklarálja.⁸

A közügyek és közfeladatok ellátása során feloldódnak a köz- és magánszféra határai, megváltoznak a feladatellátás módszerei, intézményei. Az önkormányzati politizálás új módszerei kerülnek előtérbe, amelyek az érintettek bevonását és a társadalomból eredő információt igénylik. A „kevesebb állam, nagyobb hatékonyság a közszolgáltatásokban” azt jelenti, hogy a kormányzati tevékenység fókuszába az olcsóság, hatékonyság és eredményesség kerül. Bizonyos közszolgáltatásokat privatizáltak vagy társadalmasítanak a költségvetési támogatások jelentős csökkentésének hatására. A hatékonyság igénye a közszolgáltatásokkal szemben az üzleti szféra módszereinek az átvételét, a piaci szemlélet bevonását jelenti a szolgáltatások megszervezésébe. A XX. sz. utolsó negyedére a menedzserializmus a közszférában piaci módszerek alkalmazását jelentette a közfeladatok ellátása során, a vállalkozói szellem beépítését a nagy ellátórendszerek (pl. házi orvos vállalkozói formában ellátása) működtetésében, a magánszektor aktivizálását a közmegebízások teljesítésében. A versenyeztetés célja lett az átláthatóság biztosítása, a szakpolitika-alkotás formalizálása, a politikai döntéshozatali folyamat szakmai részének, valamint társadalmi eredményeinek értékelése révén. Mindez annak következménye, hogy az állami feladatok egy része áthelyeződik a magánszféra tevékenységi körébe.⁹

3. Regionális kormányzás

Az Unió bővülése, a régiók politikai és közjogi státusának a megerősödése a többszintű kormányzás következtében átalakítja az önkormányzati rendszert is. Az európai integrációban kialakuló többszintű kormányzás kapcsán mindeddig nem alakult ki olyan jogi keret,

⁷ Additional Protocol to the European Charter of Local Self-Government on the right to participate in the affairs of local authority. ETS No.: 207. A Kiegészítő Jegyzőkönyvet Magyarország 2010. június 7-én ratifikálta.

⁸ Additional Protocol to the European Charter of Local Self-Government on the right to participate in the affairs of local authority. ETS No.: 207. Article 1.

⁹ A közmenedzsment a társadalmilag közösen ellátott feladatok megszervezésére irányuló tevékenység. Erről lásd bővebben: Horváth M. Tamás: Közmenedzsment Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2005. 70-72. o.

amelyben az uniós szintű, a regionális és helyi hatáskörök egyértelműen és általános jelleggel elhatárolva jelennének meg. Mindez következik abból az uniós magatartásból, hogy az Európai Unió nem avatkozik be a tagállamok belügyeibe, azt viszont követelményként állítja fel, hogy a szubnacionális struktúra átlátható legyen. Az „átláthatóság” jelenti az egyes tagállamokon belül a szintek közötti világos hatalommegosztást, a funkciók elkülönülését a helyi és regionális kormányzati szint között.¹⁰

Az 1980-90-es években az önkormányzati rendszerben felértékelődik a regionális szint szerepe és súlya a többszintű kormányzás rendszerében.

1. A közösségi regionális támogatási politikák fejlődése és a Strukturális Alapok 1988. évi reformja lehetővé tette, hogy jelentős források felosztásáról nem tagállami, hanem közösségi szintű döntés szülessen. A regionális politika közösségi szintre emelése a regionális intézményrendszer kiépülését vonta magával a tagállamokban, amely a régiók számára a központi hatalommal szemben, illetve azt megkerülve önálló szereplőként való megjelenésükre biztosított lehetőséget.

2. Sokáig az Európa Tanács töltötte be a helyi és regionális autonómia megteremtését garantáló önkormányzati rendszer kialakításának szükségességét hangsúlyozó európai szervezet szerepét. Az Európa Tanács a régiófogalom meghatározásában a gazdasági tényezők, a kulturális és politikai faktor fontosságának a felismerése mellett rámutat a regionalizáció folyamatának időszerűségére, a politikai regionalizmus összetevőinek (választott regionális gyűlésnek politikailag felelős végrehajtó testület) nélkülözhetetlenségére. Elemezve a regionális szinten zajló trendeket, Európa egész területén a decentralizáció elodázhatatlansága mellett foglalt állást. Az Európa Tanács Helyi és Regionális Közhatóságok Konferenciája a Galwayi Nyilatkozatban (1975) megerősítette a regionalizáció fontosságát azzal, hogy egy politikailag egységes Európa lehet az előfeltétele a periferikus régiók problémái megoldásának, ezért fontos a választott képviselők útján irányított autonóm regionális egységek kialakítása.¹¹

3. A régiók csaknem két évtizedes késéssel az Európai Közösség szintjén is elismerést kaptak. A regionalizáció folyamatának elősegítése elsőként az Európai Parlament attitűdjében bekövetkezett változás következménye volt. Az 1988-ban elfogadott Közösségi Charta a

¹⁰ Az Európai Unióban a keleti bővítést követően közel 95000 helyi és regionális önkormányzat rendelkezik jelentős hatáskörökkel a jogalkotás terén, az önkormányzatok felelősek a közösségi politika és jogszabályok közel 70%-ának a végrehajtásáért.

¹¹ First Convention of the Authorities of European Peripherial Regions. Galway (Ireland), 14–16 October 1975. Conference of Local and Regional Authorities of Europe. p. 2.

regionalizációról¹² a regionális gyűlést és a gyűlésnek politikailag felelős regionális kormányt emeli ki valamennyi régió intézményi struktúrájának jogi alapjául, amelyek a regionális státútumokban és a nemzeti törvényhozásban kerülnek elismerésre.

A 90-es években felértékelődik a régióalakítás feltételrendszere és környezete. A bővítési hullámok (1981. Görögország, 1986. Spanyolország és Portugália), a belső piac jogi kereteit megteremtő Egységes Európai Okmány (1986) elfogadása következtében a tradicionális unitárius államok nem kerülhetik meg a regionalizáció kérdéskörét. A régiók létrehozása az önkormányzatiság megszilárdítását szolgálja, ugyanakkor a regionális szintű gazdasági irányítás megjavítását is jelenti egyben. Az 1970-es évektől kibontakozó regionalizmus számos esetben szerencsésen találkozott a felülről kiinduló politikai akarat nyomán megvalósuló decentralizációs törekvésekkel. Az Unió államainak többsége decentralizált (Cseh Köztársaság, Dánia, Finnország, Franciaország, Lettország, Szlovákia, Svédország, Hollandia), regionalizált (Egyesült Királyság, Lengyelország, Málta, Olaszország, Spanyolország) vagy föderális (Ausztria, Belgium, Németország).¹³

A regionális kormányzás a meglévő kormányzási módokat nem helyettesítő, hanem kiegészítő eszköz. A regionális kormányzás újfajta regionális önkormányzati és együttműködési módokra utal, amelybe a regionális szereplők közös problémákat kívánnak megoldani, illetve közös célokat kívánnak elérni, s a hálózatok keretében különféle szereplők (politikai, gazdasági szereplők és szövetségek) működhetnek együtt. A regionális kormányzás szabályfüggő, a szabályoknak azonban társadalmi (kultúrában, hagyományban gyökerező) normákon, szerződéseken és/vagy konvenciókon kell alapulniuk. Mindezek a jellemzők a meglévő intézményi keretekbe ágyazva működnek a többszintű kormányzás rendszerében.¹⁴

Az ET Regionális és Helyi Közhatóságok Európai Kongresszusa 2008. évi 240. sz. ajánlásában javaslatot tett egy új dokumentum, a Regionális Demokrácia Európai Chartája elfogadására.¹⁵ A keretdokumentum¹⁶ útmutatóul szolgál minden kormány számára, amely a regionalizáció folyamatának elindítását kezdeményezi, regionális szintű intézményi reformot és kormányzást tervez, vagy meg akarja reformálni helyi és regionális struktúráit.

¹² Community Charter for Regionalisation. Brussels, 18 November 1988. OJ No C 326, p. 296–297.

¹³ The European grouping of Territorial Cooperation (EGTC): State of play and prospects. METIS GmbH, Committee of the Regions, Brussels, 2009. p. 23.

¹⁴ Dietrich Fürst: Regionális kormányzás – Leader-vonatkozások. Leader + Magazine, 2007. 8. sz. 8. http://ec.europa.eu/agriculture/rur/leaderplus/pdf/magazine/mag8_hu.pdf, letöltés: 2010. szeptember 2.

¹⁵ Draft European Charter of Regional Democracy. Recommendation 240 (2008), Congress of Local and Regional Authorities of Europe, 28 May 2008. CG (15) 6REC

¹⁶ A nem hivatalos magyar fordítás az Utrechti Nyilatkozat. 2. sz. Függelékében. In: A helyi és regionális önkormányzatokért felelős miniszterek európai konferenciája: A jó helyi és regionális kormányzás a változó időkben: a változás kihívása. XVI. ülészak, Utrecht, 2009. november 16–17. MCL-16(2009)12 végleges

4. Határon átnyúló regionalizmus

Az európai integráció a bővülés és mélyülés folyamatában megszüntette a belső határokat, egyesítette a piacokat, közelebb vitte egymáshoz a polgárokat, elősegítette a határ menti térségekben az emberek közötti kapcsolatok szorosabbá tételét. A határon átnyúló együttműködési lehetőségeknek alapvetően két típusa van: az államközi és a helyi vagy regionális hatóságok közötti megállapodások. „Felülről” befolyással van a határtérségek reintegrációjára az államhatalom, melynek akaratától függ az államhatár elválasztó funkciójának erősödése vagy gyengülése. Ezért a jószomszédi kapcsolatok feltétele a központi kormányok közti bilaterális megállapodás, a szorosabb gazdasági, kereskedelmi, bel- és igazságügyi együttműködés létrehozása.

Az Európai Unió tagállamaiban zajló decentralizáció és önkormányzati reformfolyamat jelentős hatással volt a határ menti kapcsolatok fejlesztésére, mélyítésére és intenzívebbé tételére. A központi kormány dominanciájának bizonyos ellensúlyozására az utóbbi két évtizedben előtérbe kerül a határon átnyúló együttműködéseknel a helyi, illetve regionális hatóságok kezdeményező szerepe.

Az integráció mélyülésével a helyi és regionális kormányzatok hálózatosodása következtében az önkormányzatok egymással is szoros kapcsolatokat építenek ki. A helyi és regionális önkormányzatok között rendszeressé válnak a közvetlen, két-és többoldalú kapcsolatok. Az EU által a határon átnyúló együttműködések finanszírozó INTERREG Programok¹⁷ révén a helyi és regionális szereplők a nemzetközi együttműködés során nem csupán pénzügyi forrásokhoz jutottak, de szélesedő állandósuló kapcsolatokat is kialakítottak.

A fokozatos igazodás a regionális politika támogatási rendszeréhez a határrégiókban közelebb hozta egymáshoz a határtérség politika szereplőit, valamint a gazdasági szereplőket és a helyi, regionális közösségeket. A legtöbb együttműködő szervezet helyi kezdeményezésekből nőtt ki, és idővel megtalálta a helyét a nemzetközi kapcsolatok alakításában.

1. A hagyományos testvértelepülési kapcsolatok mellett a nemzetközi jogi keretek között kialakított együttműködési formák az eurorégiók és a munkaközösségek sokféle intézményi változatban működtek a gyakorlatban, nem volt egységesen szabályozott struktúrájuk.

¹⁷ Az INTERREG Közösségi Kezdeményezés a határon átnyúló együttműködések közvetlen, a Bizottság által történő támogatása (1989-1993; 1994-1999; 2000-2006). A kezdeményezés egyik célja az volt, hogy csökkentsék az EU belső és külső határai mentén fekvő területek elmaradottságát, elősegítsék az egységes piac követelményeihez való alkalmazkodást.

2. A határokon átnyúló együttműködések elősegítő intézkedések terén az egymástól eltérő nemzeti jogszabályok és eljárások miatt megfelelő, közösségi szintű intézkedésekre volt szükség az intézményesülést gátló nehézségek enyhítése érdekében. A 2007-2013-as költségvetési időszakra új jogi eszköz került kialakításra a határon átnyúló együttműködések jogi státuszának rendezésére. Az európai területi együttműködési csoportosulás (EGTC) megteremtette a különböző típusú határon átnyúló kooperációk valódi intézményesülésének lehetőségét.¹⁸ Az Európai Parlament és a Tanács 1082/2006/EK rendelete alapján a legalább két tagállamból származó regionális hatóságok és helyi hatóságok együttműködésére alakítható EGTC. Az EGTC létrehozásából harmadik országok ki vannak zárva, miközben a harmadik országok jogalanyai bevonhatók az EGTC-be. Ennek feltétele, hogy az EGTC-ben legyen legalább két EU-tagállamból származó résztvevő, valamint a harmadik ország jogszabályai, vagy a tagállamok és harmadik országok közötti megállapodások erre lehetőséget adjanak.

Az EGTC a többszintű kormányzás eszköze, a decentralizált együttműködések a határ menti térség intézményesülését segítik elő. Az EGTC jogi személyiséggel rendelkező struktúra, amelynek fő ismérvei: saját költségvetés, saját személyzet, vagyont szerezhet, vásárolhat, jogi eljárások részese lehet, pályázatot adhat be bármilyen uniós támogatással megvalósuló fejlesztésre. Jellemzője a jogbiztonság, a legitimitáció a cselekvéshez és az átláthatóság.

A határon átnyúló együttműködések nem, vagy nem elsősorban a kormányzati szféra szereplőinek együttműködését jelentik, hanem a helyi és regionális önkormányzatok, a kis- és középvállalkozások, a helyi gazdasági és a civil szervezetek kapcsolatteremtésére épülnek. A határ menti térség szervesülését jelentő együttműködések hatékony megszervezéséhez szükség van néhány előfeltétel megteremtésére, amely garantálása viszont a központi kormányok politikai szándékától függ. Ezek a következők: a regionális és helyi önkormányzatoknak jogosultsága legyen határokon túli egyezmények megkötésére más önkormányzatokkal; jogosultak legyenek közös tanácskozó és végrehajtó testületek létrehozására a határon átnyúló együttműködések intézményesülési feltételeinek a megteremtéséhez; jogosultak legyenek a határ menti együttműködés jogi keretének kialakítására, amelyre az uniós, nemzeti, helyi támogatások, pénzügyi programok és tevékenységek épülhetnek.

¹⁸ Az Európai Parlament és a Tanács 1082/2006/EK rendelete (2006. július 5.) az európai területi együttműködési csoportosulásról HL L 210 2006/7/31.

Mindezek alapján elmondható, hogy a központi kormányok már nem ellenőrizhetik teljességgel a tagállamok szubnacionális szintű együttműködéseit, azok működési alapelve a horizontális partnerségre épülő regionális és lokális autonómia. Az uniós források megszerzése és a nemzeti kiegészítő finanszírozás azonban az Unió és a központi kormányzat politikai döntéseihez kötődik, ezért a határtérségek reintegrációjának politikai és pénzügyi forrásai szorosan összekötődnek egymással. A határ menti területek együttműködésének egyik fontos feltétele, hogy az érintett területi szinteknek és szereplőknek meglegyenek a kapcsolataik építéséhez szükséges jogi, politikai, hatalmi kompetenciái. Ha a jogi feltételek adottak is, a központi hatalom politikai hozzájárulása nélkül mindez csupán szükséges, de nem elégséges feltétel marad.

Felhasznált irodalom

- Additional Protocol to the European Charter of Local Self-Government on the right to participate in the affairs of local authority. ETS No. 207.*
- COM (2001) 0428 final. European governance – A white paper. OJ C 287, 12. 10. 2001.*
- Az Európai Parlament jelentése a nemzeti és regionális szintű kormányzásról és partnerségről, valamint a regionális politika terén projektek megalapozásáról. Regionális Fejlesztési Bizottság. Előadó: Jean-Marie Beaupuy, A6-0356/2008, 17.9.2008.*
- Draft European Charter of Regional Democracy. Recommendation 240 (2008), Congress of Local and Regional Authorities of Europe, 28 May 2008. CG (15) 6REC*
- Az Európai Parlament és a Tanács 1082/2006/EK rendelete (2006. július 5.) az európai területi együttműködési csoportosulásról HL L 210 2006/7/31.*
- First Convention of the Authorities of European Perpherial Regions. Galway (Ireland), 14–16 October 1975. Conference of Local and Regional Authorities of Europe.*
- Community Charter for Regionalisation. Brussels, 18 November 1988. OJ No C 326, p. 296–297.*
- A Régiók Bizottsága saját kezdeményezésű véleménye. Tárgy: A Régiók Bizottságának többszintű kormányzásról szóló Fehér Könyve. CONST-IV-020. 80. plenáris ülés. CdR 89/2009 final, 2009. június 17–18.*
- The European Grouping of Territorial Cooperation (EGTC): State of play and prospects METIS GmbH, Committee of the Regions, Brussels, 2009.*
- Ágh Attila-Kaiser Tamás - Kis-Varga Judit. (szerk.): Régiók Magyarországa I. A regionális intézményrendszer körvonalai. Stratégiai Kutatások-Magyarország 2015. Abaprint Kiadó, Budapest, 2007.*
- A regionális tudomány két évtizede Magyarországon. (szerk.: Lengyel Imre-Rechnitzer János) Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009.*
- Horváth M. Tamás: Közmenedzsment Dialóg-Campus Kiadó, Budapest.Pécs, 2005.*
- Liesbet Hooghe – Gary Marks: Multi-Level Governance and European Integration. Rowman Littlefield Publishers, Oxford, 2001.*
- Pálné Kovács Ilona: Helyi kormányzás Magyarországon. Dialóg -Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2008.*

Dietrich Fürst: Regionális kormányzás – Leader-vonatkozások. Leader + Magazine, 2007. 8. sz. 8. http://ec.europa.eu/agriculture/rur/leaderplus/pdf/magazine/mag8_hu.pdf, letöltés: 2010. szeptember 2.